

УДК [72:69.059.25](477)“1960/1970”

Катерина Гончарова*старший науковий співробітник інституту
“УкрНДІпроектреставрація” м. Київ*

Принципи архітектурної реставрації в Україні у 1960-х — середині 1970-х років

Анотація. У статті розглянуто принципові положення й тенденції розвитку методики реставрації об'єктів мурованої архітектури в Україні, що мали місце у період 1960-х — середині 1970-х років. На основі теоретичної бази, нормативних документів, конкретних прикладів проектних вирішень, робиться висновок щодо основних зрушень, які відбулися у теорії та практиці архітектурної реставрації.

Ключові слова: пам'ятка архітектури, реставрація, консервація, аналітичний метод, синтетичний метод, пам'яткоохоронна діяльність, методика реставрації, реставраційна реконструкція, реставраційні майстерні.

Сфера архітектурної реставрації, як складова науки та культури, безпосередньо пов'язана з соціальними перетвореннями, науковими розробками, технічним та економічним розвитком, а відтак відображає періоди розвитку та кризи суспільства і держави загалом. Серед періодів найбільших надбань в історії розвитку методики реставрації значне місце посідає період 1960-х — середині 1970-х років. Саме в цей час формується матеріальна база, переглядаються методичні основи, вдосконалюються практичні навички. Об'єктивна оцінка цього періоду необхідна для створення повного уявлення про хід історії архітектури та реставрації в Україні, а також для оцінки та визначення перспектив її розвитку.

Основні культурні зрушення даного часу пов'язані з хрущовською “відлигою”, наслідками якої ста-

ли послаблення політичного тиску, поживавлення соціокультурних процесів, активізація міжнародних відносин, в тому числі і в пам'яткоохоронній сфері, що мало позитивні наслідки і для архітектурно-реставраційної діяльності. У даний період в Україні актуалізується питання охорони культурної спадщини, створюється Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (1966 р.), Українське спеціальне науково-реставраційне виробниче управління з регіональними майстернями та філіями, ряд академічних та проектних інститутів. Протягом 1960—1970-х рр. утворювались регіональні реставраційні осередки, що спеціалізувались на реставруванні характерних для певного регіону видів об'єктів культурної спадщини. Під впливом цих факторів відбуваються суттєві зміни у пріоритетах та методах

реставрації архітектурних об'єктів. З накопиченого у повоєнний період досвіду досліджень та робіт, що більшою мірою відповідали поняттям відбудови або ремонту, поступово, з переосмисленням мети та принципів реставрації, кристалізується нова методологічна база, історико-археологічний метод дослідження та реставрації.

Зважаючи на виняткову важливість даного етапу розвитку методики для розуміння значення та суті вихідних положень сучасних тенденцій реставрації, об'єктом даного невеликого дослідження є саме принципові позиції реставраційної методики, що сформувались у 1960-х — середині 1970-х років. Беручи до уваги той факт, що вихідні методичні положення реставрації об'єктів мурованої архітектури значною мірою різняться від принципів реставрування дерев'яних пам'яток, вважаємо за необхідне наголосити, що предметом даного дослідження є проектні рішення реставрації саме мурованих пам'яток, в той час, як дерев'яному зодчеству буде присвячена окрема стаття.

Одним з найсуттєвіших та найвагоміших джерел інформації для даного дослідження є первинна документація, проектні розробки, що зберігаються у науково-технічному архіві інституту “УкрНДПроекстреставрація”. У фондах архіву зосереджені напрацювання таких видатних архітекторів цього часу, як М. Холостенко, М. Говденко, Є. Лопушинська, Є. Пламєницька, В. Корнєєва, В. Шевченко, Р. Бикова, І. Могитича та інші. Введення до наукового обігу малодоступних

архівних даних є одним з найактуальніших завдань даної статті.

Протягом 1960–1970-х років розробляється і публікується основний масив методичних праць, які і понині слугують базою для реставраційних робіт. Від початку 1960-х років бере свій виток напрямок історії та теорії архітектури, що вивчає еволюцію методики та практики реставрації. Найбільший внесок у розвиток вітчизняної реставрації даного періоду був зроблений Є. В. Михайловським. Дослідницький доробок Є. В. Михайловського є доволі складним полотном, що ілюструє еволюцію теоретичної концепції, основними ознаками якого є ґрунтовний аналіз світового досвіду, систематизація та інтерпретація вітчизняної реставрації у контексті світових тенденцій. У позиціях дослідника, викладених у його роботах 1970-х рр. [1], простежується поступовий відхід від орієнтування в оцінках тих або інших подій та явищ на критерії, що містяться у положеннях Венеціанської хартії, до більш поміркованої та широкої трактовки суті реставрації, розмаїття інтерпретації засадничих положень, збалансованого підходу до диференційованих методів реставрації в контексті усвідомлення багатомірності визначення та значення пам'яток. Будучи передовими для Радянського Союзу концептуальні позиції Є. В. Михайловського багато в чому слугували керівними положеннями для практичної реставрації.

Методичні принципи так само розглядаються і в роботах відомих дослідників історії реставра-

ції, зокрема, О. С. Щенкова [2]. Продовжуючи тенденцію, намічену у роботах Є. В. Михайловського, він робить акцент на аналізуванні радянської реставраційної практики в контексті світових тенденцій, але набагато більшу увагу приділяє особливостям саме вітчизняного досвіду.

Серед робіт, у яких висвітлюються та аналізуються реставраційна теорія і практика періоду, що нас цікавить, особливо вирізняються дослідження Л. В. Прибеги [3]. Архітектурно-реставраційна сфера розглядається автором у загальному контексті пам'яткоохоронної діяльності, що дозволяє більш повно та виважено оцінити взаємодію соціокультурних, науково-теоретичних, нормативно-правових, культурологічних зрушень та інших факторів і визначити їхній вплив на формування засадничих положень реставрації. Основну увагу Л. В. Прибеги привертають переважно особливості охорони та реставрації об'єктів народного зодчества. Особлива цінність доробку науковця для даного дослідження полягає в тому, що він чи не найпершим перейнявся проблемами власне української реставраційної та пам'яткоохоронної сфери, проаналізував нормативно-правові засади, методичні положення тощо та виявив найхарактерніші приклади їхньої інтерпретації у практиці української реставрації.

У межах вказаного періоду значна увага приділялась висвітленню керівних положень міжнародних організацій, узагальненню світового досвіду в сфері охорони та реставрації пам'яток. Серед найбільш

відомих авторів варто назвати, зокрема, Я. Захватовича [4], Є. В. Тимановича [5] тощо. Основні позиції Венеціанської хартії та міжнародного досвіду архітектурної реставрації були викладені у збірках статей*. Знайомство радянських фахівців з традиціями та методами реставраційних шкіл Греції, Італії, зарубіжних країн сприяло долученню вітчизняної методики до найпередовіших світових тенденцій.

Значна кількість робіт, виданих у цей час присвячені окремим аспектам реставраційної методики. Керівною тенденцією пам'яткоохоронної сфери на даному етапі стало визначення, допоки лише в теоретичних роботах, містобудівної ролі пам'ятки, цінності історико-архітектурного середовища та містобудівних утворень. Ці засадничі для реставраційної діяльності питання розглянуті у дослідженнях В. О. Лаврова [6], А. В. Іконнікова, Н. Ф. Гуляницького, Є. В. Михайловського [7], П. Н. Максимова [8] тощо. Оскільки, зі збільшенням масштабів та кількості реставрованих пам'яток, особливо гостро постала проблема функціональної адаптації та пристосування їх, ця тема мала свій відгук у дослідженнях науковців цього періоду. Так, питання пристосування висвітлюються в окремих статтях таких дослідників, як О. В. Заварова, А. М. Матвієнко, О. В. Лесик [9]. У роботах названих авторів аналізується досвід і визна-

* Перш за все, йдеться про публікацію матеріалів Хартії у відомій збірці "Методика і практика сохрания памятников архитектуры" 1974 року.

чаються можливі варіанти реставрації та функціональної адаптації об'єктів культурної спадщини задля максимального їхньої збереження, вирішується проблема подолання їх відчуженості шляхом визначення оптимальних умов використання.

Окреме місце серед публікацій цього періоду займають статті, написані архітекторами-реставраторами, зокрема, М. М. Говденко [10], В. І. Корнєєвою [11], Є. І. Лопушинською [12], М. В. Холостенком [13] та ін. Особливе значення цих досліджень полягає не тільки в оприлюдненні матеріалів проєктних розробок, які зазвичай залишались невідомими для широких кіл, а і у висвітленні певних методичних положень, що брались за основу при розробці проєкту реставрації тієї або іншої пам'ятки.

Таким чином, принципові положення методики архітектурної реставрації даного періоду в Україні розглядалися неоднорідно, в контексті інших тем, а іноді і недостатньо для їх повного та якісного осмислення.

Важливою подією, що визначила шлях розвитку реставраційної методики, зокрема і в Україні, було зібрання у Венеції у 1964 році Другого міжнародного конгресу архітекторів та технічних фахівців з історії пам'яток. Конгресом була прийнята відома "Міжнародна хартія з консервації та реставрації історичних пам'яток та визначних місць", яка задекларувала першість консервації перед іншими методами роботи з пам'ятками [14]. У преамбулі до Хартії оговорювалось, що людство несе сукупну відповідальність за збереженість спадщини

перед наступними поколіннями. До кола пам'яток входять не лише окремі об'єкти, а й історичне середовище, яке має залишатись непорушним (п. 1). Водночас пам'ятка трактується як витвір мистецтва та як свідок історії. Реставрація визнається винятковим заходом, метою якого є збереження та виявлення історичних та естетичних цінностей об'єкта (п. 9), а не єдність стилю. Реставрація має базуватися на повазі до істинності матеріалу та достовірності документів; там, де починається гіпотезі, реставрація припиняється. У разі виняткових обставин допускається відновлення окремих частин, але будь-які докомпоновки мають нести відбиток "нашого часу".

Прийняття Венеціанської хартії мало суттєвий відгук у вітчизняній теорії реставрації означеного періоду. Результатом осмислення нової ситуації стало акцентування питання про доцільність панівного на той час методу цілісної реставрації, зміна ставлення до пізніх на шарувань та сумнів у правомірності орієнтування на оптимальну дату. Врешті у соціумі дослідників архітектури та практиків реставрації відбувся розкол на прихильників вітчизняного методу цілісної реставрації та прибічників ідей Хартії, методу консервації. Однак, не зважаючи на ті зрушення, що, як наслідок, відбулися в теорії реставрації, принципи Венеціанської хартії знайшли доволі слабе застосування на практиці.

Іншим важливим документом, що мав свій вплив на формування вітчизняної методики реставрації у досліджуваній період, була Кон-

венція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини, прийнята на зібранні ЮНЕСКО, що відбувалось у жовтні 1972 року в Парижі [15], а також Рекомендації щодо збереження на національному рівні культурної та природної спадщини, Рекомендації щодо збереження і сучасної ролі історичних ансамблів (1976 р.). Основними положеннями, що стосувались архітектурної реставрації, визначалось, що реставрація пам'ятки або зміна її функції можлива лише за умови збереження її культурної цінності. Метою робіт з пам'яткою має бути “збереження її традиційного вигляду, недопущення будь-яких нових будівель чи будь-якого опоярвання, яке могло б порушити її об'ємне чи кольорове співвідношення з довкіллям”. Значна увага приділялась непорушності зв'язку об'єкту пам'ятки та її природного оточення. Втім, не зважаючи на виняткове значення Конвенції для тогочасної пам'яткоохоронної системи, Україна приєдналася до світової спільноти лише у 1988 році [16].

Як бачимо, вплив міжнародних норм на формування вітчизняної реставраційної методики мав обмежену та дещо подовжену дію. Формально діючою залишалась Інструкція 1949 року, яка і надалі регламентувала організаційно-правові питання, але, з плином часу, втрачала позиції керівного методичного документа. Поступовий відхід від нормативів інструкції, що декларували орієнтування на “оптимальну дату”, був складовою процесу переходу сфери методики реставрації до наукової царини.

Політичні та соціокультурні зрушення, що стала поштовхом для національного піднесення, підвищеної уваги до народної архітектури, дослідження регіональної специфіки тощо, еволюція пам'яткоохоронної сфери та реставраційної науки визначили наступні зміни у пріоритетах архітектурної реставрації, що мали місце в Україні у даний період. Основними об'єктами реставрації стають пам'ятки культового давньоруського та барокового зодчества, які тенденційно сприймаються символічно. Переосмислюється значення та зовнішній вигляд пам'ятки народної та дерев'яної архітектури. В цей же час до уваги реставраторів потрапляють пам'ятки фортифікації, зокрема, замки Західної України. Обидві останні групи пам'яток пов'язані з національними традиціями в архітектурі України. Натомість, з початку 1970-х років, з напрацюванням досвіду та під впливом теоретичних розробок, з'являється комплексна система охорони та реставрації архітектурних об'єктів. Керівною тенденцією цього періоду стає зародження містобудівного підходу, розширення поняття пам'ятки, меж реставрації. В контексті наступних перетворень 1970-х років більш ретельна увага приділяється оборонним комплексам, до кола об'єктів реставрації потрапляють класицистичні споруди та ансамблі, рядова міська забудова, садово-паркові ансамблі.

Як вже було зазначено, однією з особливостей методики архітектурної реставраційної практики була специфікація прийомів залежно від виду об'єкта. В результаті

аналізу ряду найбільш показових проектних рішень, можна визначити, що прийоми реставрації варіювались залежно від містобудівної ролі об'єкта, його датування, складності будівельної історії, первісної та перспективної функції тощо. Як і на попередньому етапі, одним з основних реставраційних об'єктів були пам'ятки культової архітектури доби Київської Русі. В соціально-культурному та ідеологічному контексті повоєнного часу сформувався тенденція до відтворення давньоруських пам'яток у їхніх первинних формах. У період 1960-х — першої половини 1970-х років ці принципи реставраційного втручання отримали нову оцінку. З переглядом методичних основ, реставратори дедалі більше схиляються до думки про цінність пізніх нашарувань та до необхідності фрагментарної реставрації [17]. Своєрідним підсумком переоцінки вихідних положень реставрації давньоруських об'єктів стали проектні рішення реставрації таких об'єктів, як Успенський собор у Каневі XII ст. (1966–1970 рр., автори М. М. Говденко, М. В. Холостенко), Михайлівський собор Видубицького монастиря в Києві XI ст. (з середини 1970-х рр., керівник Р. Бикова) тощо. Ці пам'ятки реставровані в існуючому об'ємі, зі збереженням пізніх нашарувань, та з максимальним виявленням елементів древньої архітектури у межах їх історично сформованого вигляду. Одним з найпоказовіших прикладів фрагментарної реставрації пам'ятки періоду Київської Русі є проект реставрації Спасо-Преображенського собору XI ст. в

Чернігові (автори М. Холостенко, М. Говденко, консулт. Г. Н. Логвин) [18]. Протягом 1966–1970-х рр. в соборі проводились ремонтно-відновлювальні та реставраційні роботи, під час яких було замінене зовнішнє тинькування фасадів, проведено ряд заходів з пристосування приміщень споруди для музейної експозиції. На базі результатів досліджень Спасо-Преображенського собору було прийнято рішення реставрувати собор як зі збереженням його древнього ядра, так і пізніх нашарувань періоду класицизму та романтизму межі XVIII–XIX ст. У процесі реставрації Спаського собору був застосований відомий з попередніх часів прийом — відкриття на фасадах численних ділянок первісної кладки. Місця зондажів обрані таким чином, аби продемонструвати різні особливості, фактуру та колорит кладки, при цьому не порушивши єдності образу будівлі.

Наслідуючи основні тенденції практики української реставрації повоєнного часу тривав процес збереження та відтворення культових пам'яток XV–XVIII ст. Так само, як і на попередньому етапі, у період 1960-х — середини 1970-х років відзначається прагнення до комплексного вирішення усіх реставраційних завдань. Водночас, залежно від розташування споруди на місцевості, її містобудівної ролі, поступово проявляється потреба у вирішенні оточуючого простору з усіма архітектурними об'єктами як своєрідного тла, у гармонійному поєднанні з яким має сприйматися основний об'єкт, що особливо актуально для монастирських комп-

лексів. У цей же період доволі чітко вимальовується регіональна специфіка у підходах до реставрації пам'яток культової архітектури, що диктується особливостями розвитку будівництва та ступеня збереженості пам'яток певного історичного ареалу.

Загалом у реставраційній практиці 1960-х років відображаються тенденції, розроблені реставраторами у попередні десятиліття. Насамперед йдеться про застосування прийому, що ґрунтується на відкритті первинних форм пам'ятки зі збереженням найцінніших пізніх нашарувань, в результаті чого пам'ятка набувала такого вигляду, який відображав різні періоди її будівельної історії, але не був характерним для даної пам'ятки на певному, окремо взятому, етапі її існування. Цей прийом знайшов своє відображення у проектах реставрації ряду об'єктів Києво-Печерської лаври, зокрема, економічного, 7-го корпусу (1959–1964 рр., автор М. М. Говденко), Ковнівського, 12-го, корпусу (автори М. Говденко, Є. Пламеницька) тощо [19].

Фрагментарна реставрація була проведена на дзвіниці на Дальніх печерах (1960–1965 рр., автори П. Бикова, М. Говденко, А. Малиновська). При цьому значна увага приділялась питанню функціональної повноцінності об'єкту. Так, демонтувались всі аварійні дерев'яні конструкції та замінювались новими, виконаними з того ж матеріалу і в тих же формах та розмірах [20].

На практиці фрагментарна реставрація комбінувалась з іншими реставраційними методами. Як приклади фрагментарної реставра-

ції з елементами відтворення можуть слугувати роботи по церкві Трьох Святих в с. Лемеші на Чернігівщині (поч. 1970-х рр., автор проекту Н. Селіванова; відтворено первісні форми завершення, відновлено конструктивні та декоративні елементи в інтер'єрі) [21], дзвіниці церкви Миколи Доброго на Подолі в Києві (1964–1969 рр., автори М. Говденко, А. Малиновський, О. Варламенко; при збереженні всіх пізніх нашарувань відреставровано та частково відновлено окремі елементи галереї, ордерних елементів тощо) [22]. Протягом 1969–1982 років тривали реставраційні роботи на Іллінській церкві в Києві (автори М. Холостенко, М. Говденко) [23]. В основу проектних рішень покладений принцип збереження пам'ятки у формах XVII ст. (консервація) з розкриттям та реставруванням первинних елементів (фрагментарна реставрація).

З можливих прикладів цілісної реставрації з відтворенням первісного вигляду споруди найбільш показовим для даного етапу є проект реставрації Троїцького собору комплексу Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові [24]. Проектом передбачено не тільки відновлення первісного об'ємно-просторового вирішення та зовнішнього барокового вигляду, але й збереження тих пізніх нашарувань, які мають власну історико-архітектурну цінність (1973 р., колектив під керівництвом М. Говденко).

У 1973 році почались чергові роботи в Андріївській церкві у Києві. В результаті історико-архівних досліджень було виявлено ряд нових відомостей та проектних креслень

храму, які, на думку реставраторів, могли слугувати суттєвою та достатньою підставою для відтворення показаних на креслениках форм в натурі. Проектом реставрації було здійснено спробу відтворити в натурі первинну форму завершень церкви відповідно до авторських креслень В. Растреллі (1970-ті роки, автори дослідження В. Корнєєва, М. Дегтярьов) [25].

У переважній більшості випадків при реставрації культових об'єктів Криму застосовувалась цілісна реставрація, що подекуди межувала з відтворенням. Катастрофічний масштаб руйнувань часів Другої світової війни, виняткове значення візантійських та середньовічних храмів у комплексі з відведенням приморської зони під рекреаційну та курортну зону з визначними місцями та пам'ятками, зумовили необхідність саме такого виду реставраційного втручання.

У зв'язку з загальними змінами у трактуванні поняття пам'ятки та ставлення до питань пам'яткоохоронної діяльності, для практики реставрації 1960-х — середини 1970-х років новим стало реставрування об'єктів епохи класицизму, які до цього періоду не потрапляли до поля зору реставраторів. При цьому реставрування класицистичних пам'яток мало свою специфіку, яка полягала у можливості та виправданості використання аналогій, що було продиктоване, власне, особливостями цього архітектурного стилю. Також варто відзначити, що більшість об'єктів кін.ХVІІІ — першої половини ХІХ ст. залишалися з часів війни у вкрай занедбаному стані. Серед культових пам'яток

добі класицизму, що реставрувалися у описаний період, варто назвати Успенський собор у Харкові (з 1968 р., автор В. Корнєєва), Спасо-Преображенський собор у Дніпропетровську (1960—1978 рр., автор М. М. Говденко), Володимирський собор у Севастополі (1969 р.), Воскресенська церква в Батурині (1960-ті рр.) тощо. В основу проектних рішень реставрації цих об'єктів був покладений принцип повернення їм того вигляду, що вони мали до значних руйнувань 1930—1940-х років. Враховуючи домінуючу роль цих об'єктів у міському пейзажі, напівзруйнований стан цих споруд, їхнє виняткове значення для історії та культури регіону реставратори вдалися, в більшості випадків, до синтетичного методу та цілісної реставрації (за Є. Михайловським “реставраційна реконструкція”). Обраний шлях вирішення поставленого завдання передбачав відтворення значних об'ємів втрачених частин. При цьому архітектори утримались від втілення первісних проектних рішень, а базувалися насамперед на матеріалах натурних досліджень, історичних даних, обґрунтовано відібраних аналогіях. У ряді випадків підставою для реставраційно-відновлювальних робіт слугували аналогії. Так, зокрема, з 1968 року розпочинаються роботи з реставрації Успенського собору в Харкові, пам'ятки кінця ХVІІІ ст., авторство проектного рішення якої приписують П. Трезіні. На момент реставрації будівля перебувала у напівзруйнованому стані, зі знесеними завершеннями. Проект реставрації передбачав відновлення первісних форм собору з відтворен-

ням центрального та кутових куполів (автори архітектор В. Корнєєва, мистецтвознавець М. Дегтярьов). Оскільки проекту споруди знайдено не було, то втрачені об'єми відновлювали за аналогіями (зокрема, собор св. Климента у Москві) [26]. Проект реставрації так само включав і проект пристосування під концертний та органний зали, що зумовило необхідність вирішення інтер'єрів у більш урочистих та пишних формах, ніж це передбачалося на первісному етапі. Тому біло вирішено відтворити багате декорування залів на 1880-ті роки.

Особливе місце в ряді проектів реставрації пам'яток XIX ст. займають пам'ятки історії, зокрема, будинок-музей Т. Г. Шевченка в Києві (1974 р., автор Є. І. Лопушинська), садиба І. Котляревського в Полтаві. Оскільки цінність цих об'єктів полягала не стільки в архітектурно-художньому, скільки в історико-культурному плані, їхня реставрація мала суто ідеологічне підґрунтя та проводилась за синтетичним методом.

Як уже зазначалося, виняткову увагу в період 1960-х — середині 1970-х років привертають до себе об'єкти фортифікації епохи середньовіччя та бароко, що розташовані як у Західних областях України, так і в Криму. У зв'язку з цим перед реставраторами-практиками постають такі складні завдання, як відновлення комплексу в цілому, підбір індивідуальних заходів для відновлення окремих об'єктів, їх пристосування, благоустрій території тощо. Від узгодженості окремих рішень залежить якість експозиції та гармонійність розкриття

комплексу в цілому. Роботи з таких складних та комплексних пам'яток, як правило, демонструють увесь арсенал тогочасних методичних напрацювань у сфері архітектурної реставрації. Так, зокрема, консервація зазвичай мала за мету цілий комплекс заходів, як то укріплення кладки, впорядкування території, розкриття та музеєфікацію археологічних решток тощо. Практичне застосування методу консервації відображене у проектах реставрації Миської брами у Кам'янці-Подільському (1970 р.), комплексу Невицького замку на Закарпатті (1966–1977 рр.), початки мурів Хустського та Ужгородського замків (1968 р.), фортеці у Кам'янці-Подільському (1976 р.). У більшості випадків окремі фортифікаційні об'єкти відновлювались за принципами фрагментарної або цілісної реставрації, залежно від ступеня зруйнованості, містобудівної ролі, розташування у панорамі міста, історичної та художньої цінності. З кінця 1960-х років розпочинається розробка та реалізація проекту комплексних ремонтно-консерваційних заходів по фортеці у Меджибожі Хмельницької області з пристосуванням приміщень оборонного комплексу під музей (робоча група під керівництвом Є. І. Лопушинської.) [27]. Аналогічні роботи з реконструкції та пристосування у даний період проводяться у Луцькому замку (1970-ті роки), Збаражі (1964–1965 рр., автор М. М. Говденко), фортеці у Хотині (кін. 1970-х рр.), Межириччі Рівненської обл. (1970-ті рр.), по оборонних укріпленнях Кам'янця-Подільського (1960–1970-ті рр.)

тощо. У ряді випадків ці роботи набували характеру відтворення, як, наприклад, при реставрації львівських мурів з в'ізною баштою (1977 р.), Польської брами з Наскальною вежею, Гончарної вежі, Руської брами з надбрамною вежею у Кам'янці-Подільському (1965–1977 рр.).

Свою специфіку мала реставрація середньовічних укріплень Криму, зокрема, фортеці у Судаку (з 1968 року, архітектор Є. І. Лопушинська). Під час реставрації комплексу автор стала на позицію пріоритету консервації з застосуванням реставрації тільки в тих випадках, коли існують безсумнівні данні. Втім, у процесі проведення робіт застосовувались різні методики [28].

Загалом, для архітектурно-археологічних комплексів Півдня, відповідно до теоретичних та методичних напрацювань, повсякчас застосовувався метод консервації. Тобто, по суті принципи Венеціанської хартії на території республіки знайшли своє практичне втілення виключно у роботах з археологічними об'єктами. Найяскравіше відображення цей метод отримав під час робіт з такими архітектурно-археологічними заповідниками, як Херсонський історичний музей, пам'ятки Пантікапея, Танаїса.

Від 1960-х рр. бере початок процес формування методики відтворення садово-паркових та ландшафтних комплексів. В її основу покладено передусім “історико-архітектурний підхід” (за І. Косаревським), який полягав у слідуванні стилістиці, характерній для

часу створення та активного життя парку, підвищенні естетичних вимог до пейзажу, розкритті та збереженні композиційної ідеї в цілому для комплексу та для кожного окремого району парку, відтворенні втрачених елементів. На практиці відновлювальні роботи такого роду застосовувались лише для великих давніх парків (Олександрія у Білій Церкві, Софіївка в Умані тощо), при цьому найбільша увага приділялась архітектурним об'єктам.

З усього вищезазначеного можна зробити висновок, що на даний період формується українська реставраційна школа, основними ознаками якої були педантизм та ретельність у дослідницькій роботі, комплексний підхід до прийняття проектних рішень, диференціація прийомів реставрації залежно від стану, значення, статусу та ролі об'єкта, перевага фрагментарної реставрації. Аналіз досвіду попереднього етапу дозволяє вивести ряд особливостей у прийомах, характерних саме для української школи. Значний об'єм руйнувань, спричинених війною, прагнення повернути *status quo*, загальне соціально-культурне підґрунтя спричинили нову в методичному плані ситуацію, коли велика кількість відтворень стала неминучою. У період 1960-х — середини 1970-х років відтворення як один з панівних заходів практично зникає, поступаючись місцем консервації, фрагментарній та цілісній реставрації. За таких обставин, при збереженні автентичних частин, актуалізується питання характеру докомпоновок. Для української реставрації характерною є максимальна наближе-

ність до технології виготовлення будівельних матеріалів та виконання будівельних робіт до певного історичного етапу. Тобто, велика увага приділялась ефекту пластики (ряд елементів, за необхідності, виконувався вручну), коли поверхня реставрованого об'єкту максимально наближалась до природного, досміяного, мальовничого стану.

Важливою характеристикою усієї другої половини ХХ ст. для української реставрації стала схильність до відновлення будівлі на "оптимальний" період. У практиці спостерігалось інтуїтивне прагнення до відтворення найбільш раннього з можливих етапів будівельної історії споруди, залежно від наявних історичних матеріалів, результатів натурних досліджень, естетичної цінності добуток. Проблема пізніх нашарувань, яка доволі жорстко та радикально вирішувалась у повоєнний час (у більшості випадків вони просто ліквідувались), у більш пізні десятиліття отримала нове трактування. Пізніші нашарування залежно від їхньої історичної, художньої та ін. вартості розглядались як повноцінні та невід'ємні складові в об'ємно-просторовій структурі пам'ятки.

Керівним принципом реставраційної діяльності був відомий девіз "не зашкодь", який сукупно з усвідомленням пам'ятки як витвору образотворчого мистецтва, звичайно ж, передбачав дещо ширше поле дії, на противагу класичному — "максимальне збереження при мінімальному втручанні". На підставі розгляду проектів реставрації на теренах України можна визначити основні якості, якими

мав володіти проект реставрації, аби відповідати критеріями наукової реставрації періоду 1960-х — середини 1970-х років. По-перше, проект мав за мету розкриття основних етапів формування споруди, що представляють собою естетичну та/або історичну цінність. Реставрована пам'ятка розкривалась як носій історичної інформації її існування у часі. Значна увага приділялась експонуванню особливостей та унікальних або найхарактерніших ознак пам'ятки, від планувальних до конструктивних та декоративних. По-друге, реставрований об'єкт мав бути приведений до стану "максимальної схоронності", тобто незалежно від методів та прийомів реставрації усі автентичні частини мали зазнати, за можливості, мінімального втручання. Що ж до відтворюваних фрагментів, то вони, всупереч загально декларованим нормам, не позначались та не вирізнялись з загального об'єму споруди. Пам'ятки зазвичай відновлювались у найбільш повному об'ємі, якщо для цього давали підстави матеріали історико-бібліографічних та натурних досліджень. Об'єм мав сприйматися як цілісний витвір. Тобто, одним з найвагоміших факторів у визначенні остаточного вигляду реставрованої будівлі мало її образне вирішення. Лише оптимальне співвідношення усіх перерахованих факторів ставало вирішальним при прийнятті рішення про остаточний варіант реставрації пам'ятки. Немаловажне значення при цьому відігравали характер об'єкта, його статус та значення, стан збереженості, перспективи щодо його використання

тощо. Таким чином, українська реставраційна практика люструє дві найпопулярніші ідеї визначення та ставлення до пам'ятки: як до виворо архітектурного мистецтва та як до історичного артефакту.

1. *Михайловский Е. В.* Реставрация памятников архитектуры. — М., 1971; *Михайловский Е. В.* Общественное значение памятников архитектуры // Теория и практика реставрационных работ. — М., 1972; *Михайловский Е. В.* Основы современного подхода к реставрации памятников культуры // Методика и практика сохранения памятников архитектуры. — М.: Стройиздат, 1974; *Методика реставрации памятников архитектуры* / Под общ. ред. Е. В. Михайловского. — М., Стройиздат, 1977.
2. *Современный облик памятников прошлого: Историко-художественные проблемы реставрации памятников архитектуры* / Под ред. А. С. Шенкова. — М.: Стройиздат, 1983; *Памятники архитектуры в Советском Союзе: Очерки истории архитектур. Реставрация* / Под общ. ред. А. С. Шенкова; Рос. акад. архитектуры и строит. наук, НИИ теории архитектуры и градостроительства. — М.: Памятники ист. мысли, 2004.
3. *Прибега Л. В.* Народное зодчество Украины: Охрана и реставрация. — К.: Будівельник, 1987. — 103 с.; *Прибега Л. В.* Принципы реставрации и методы охраны народного архитектурного наследия Украины XVIII — нач. XX века: Автореферат дис. на соиск. учен. степени канд. архит. / Научн. рук. В. П. Самойлович; Институт живописи, скульптуры и архитектуры им. И. Е. Репина. — Л., 1988. — 23 с.; *Прибега Л. В.* Кам'яне зодчество України: Охорона і реставрація. — К.: Будівельник, 1993 — 69 с.; *Прибега Л. В.* Методика охорони та реставрації пам'яток народного зодчества України / Українська академія архітектури. — К.: Мистецтво, 1997. — 143 с.; *Прибега Л.* Охорона та реставрація об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини України: Методологічний аспект. — К.: Мистецтво, 2009.
4. *Захватович Ян.* Охрана памятников в народной Польше. — Варшава: Полония, 1956.
5. *Тыманович Е. В.* Формы организации охраны памятников архитектуры в социалистический странах Европы (Информац. обзор). — М., Центр научно-технич. информации по градостроительству и архитектуре, 1966 [обл. 1967].
6. *Градостроительные вопросы сохранения и использования памятников архитектуры: Сб. ст.* / Под ред. В. А. Лаврова: Союз архитекторов СССР. — М.: 6/и, 1980; *Лавров В. А.* Методика реконструкции городов. — М.: Стройиздат, 1976.
7. *Иконников А. В.* Памятники архитектуры в структуре городов СССР [А. В. Иконников, Н. Ф. Гуляницкий, Е. В. Михайловский и др.]. Под ред. А. В. Иконникова и Н. Ф. Гуляницкого. — М.: Стройиздат, 1978.
8. *Михайловский Е. В.* Реставрация памятников архитектуры: Развитие теоретических концепций. — М.: Стройиздат, 1971; *Памятники архитектуры и современная городская застройка: Сб. ст.* / Отв. ред. П. Н. Максимов. — М.: Стройиздат, 1973; *Практика реставрационных работ: Сб. 2.* — М.: Гос. изд-во архитектуры и градостроительства, 1958.
9. *Заварова Е.* Использование памятников архитектуры // Строительство и архитектура. — 1974. — № 5. — С. 34–37; *Її ж* стаття у зб. // Методика и практика сохранения памятников архитектуры. — М.: Стройиздат, 1974. — С. 64–66; *Матвиенко А. В.* Современное использование памятников архитектуры // Строительство и архитектура. — 1976. — № 5. — С. 34–37; *Лесик А. В.* Размещение учреждений туризма в памятниках архитектуры // Строительство и архитектура. — 1976. — № 7. — С. 32–35.
10. *Говденко М. М.* Мемориальный комплекс “Козацкие могилы” // Строительство и архитектура. — 1979. — № 12. — С. 26–27; *3 історії української реставрації: Додаток до щорічника “Архітектурна спадщина України” / Держкоммістобудування України; Укрпроектреставрація; НДІТІАМ; за ред. В. Тимофійенка; Упор. В. Отче-*

- нашко, Л. Антонюк. — К.: Вид-во “Укрінформ”, 1996; *Розробка загальних підходів та принципів реставрації пам’яток містобудування та архітектури України: Договір 9/92 / КиївНДІТІАМ; Дир. ін-ту М. М. Дьомін; заст. дир. А. П. Дахно; зав. відділом та виконавець Т. А. Трегубова; викон. І. В. Гречина [та ін.]* — К., 1992.
11. *Корнеева В. И., Дегтярев М. Г.* Новое в истории реставрации Андреевской церкви // *Строительство и архитектура.* — 1979. — № 8. — С. 24–26.
  12. *Лопушинская Е. И.* Древние памятники Керчи // *Строительство и архитектура.* — 1970. — № 10. — С. 36–37; *Лопушинская Е. И.* Реставрация крепости в Судакe // *Строительство и архитектура.* — 1976. — № 4. — С. 27–30; *Лопушинская Е. И.* Реставрация одного из памятников Мангупа // *Строительство и архитектура.* — 1978. — № 2. — С. 27–30; *Лопушинская Е. И.* Проект реконструкции Золотых ворот в Киеве // *Строительство и архитектура.* — 1978. — № 11. — С. 33–37.
  13. *Холостенко Н. В.* Памятник XI века — собор Печерского монастыря // *Строительство и архитектура.* — 1972. — № 1. — С. 32–34.
  14. *Конвенции и рекомендации ЮНЕСКО по вопросам охраны культурного наследия.* — М., 1990. — С. 83–90.
  15. *Пам’ятокзнавство: Правова охорона культурних надбань: Зб. документів / Упорядн.: Л. В. Прибега (кер. проекту) [та ін.].* — К.: Ін-т культурології, Академія мист. України, 2009. — С. 14–15.
  16. *Закон Української Радянської Соціалістичної республіки “Про охорону і використання пам’яток історії та культури”* (Вводиться в дію Постановою ВР № 3601-09 від 13.07.78, ВВР 1978, № 30, ст.427) (Із змінами, внесеними згідно з Указом ПВР УРСР № 6485-X (6485-10) від 30.01.84, ВВР, 1984, № 7, ст. 145).
  17. *Розробка загальних підходів та принципів реставрації пам’яток містобудування та архітектури України: Договір 9/92 / КиївНДІТІАМ; Дир. ін-ту М. М. Дьомін; заст. дир. А. П. Дахно; зав. відділом та виконавець Т. А. Трегубова; викон. І. В. Гречина [та ін.]* — К., 1992.
  18. *Матеріали науково-технічного архіву інституту “УкрНДІпроектреставрація”.* — Арх. № 631 (Чернігівська обл.).
  19. *З історії української реставрації: Додаток до щорічника “Архітектурна спадщина України” / Держкоммістобудування України; Укрпроектреставрація; НДІТІАМ; за ред. В. Тимофієнка; Упор. В. Отченашко, Л. Антонюк* — К.: Вид-во “Укрінформ”, 1996. — С. 13–15.
  20. *Там само.*
  21. *Там само.* — С. 165.
  22. *Там само.* — С. 192.
  23. *Там само.* — С. 267–268.
  24. *Матеріали науково-технічного архіву інституту “УкрНДІпроектреставрація”.* — № 621 (Чернігівська обл.).
  25. *Корнеева В. И., Дегтярев М. Г.* Новое в истории реставрации Андреевской церкви // *Строительство и архитектура.* — 1979. — № 8. — С. 24–26.
  26. *З історії української реставрації: Додаток до щорічника “Архітектурна спадщина України” / Держкоммістобудування України; Укрпроектреставрація; НДІТІАМ; за ред. В. Тимофієнка; Упор. В. Отченашко, Л. Антонюк* — К.: Вид-во “Укрінформ”, 1996. — С. 111–115.
  27. *З історії української реставрації: Додаток до щорічника “Архітектурна спадщина України” / Держкоммістобудування України; Укрпроектреставрація; НДІТІАМ; за ред. В. Тимофієнка; Упор. В. Отченашко, Л. Антонюк* — К.: Вид-во “Укрінформ”, 1996. — С. 137–138.
  28. *Памятники архитектуры в Советском Союзе: Очерки истории архитектур. Реставрация / Под общ. ред. А. С. Шенкова; Рос. акад. архитектуры и строит. наук; НИИ теории архитектуры и градостроительства.* — М.: Памятники ист. мысли, 2004, — С. 564.

PRINCIPALS OF ARCHITECTURAL RESTORATION IN UKRAINE AT 1960'S — MID 1970'S

Kateryna Goncharova

Annotation. This article describes the principal regulations and trends in the development of the methods of restoration of bricks architecture in Ukraine, which took place in the period of 1960's– mid 1970's. Based on the theoretical basis, regulatory documents, concrete examples of design solutions it is concluded that the major changes have occurred in the theory and practice of architectural conservation.

Key words: monuments of architecture, restoration, conservation, analytical method, synthetic method, activities on protection of monuments, methods of restoration, restoration reconstruction, restoration workshops.

УДК 727(477)“19”

Олександра Єрещенко

*аспірантка при кафедрі теорії,
історії архітектури і синтезу мистецтв НАОМА*

Етапи розвитку закладів культури радянського періоду в Україні

Анотація. У статті розглянуто процес розвитку та формування нових типів закладів культури радянського періоду в Україні. Визначено характерні особливості їх на кожному етапі становлення.

Ключові слова: заклади культури, історичні етапи, типологія.

Радянська доба в Україні зайняла чималий часовий проміжок й означена рядом важливих здобутків, у тому числі в справі будівництва громадських об'єктів. З приходом радянської влади бурхливого розвитку здобуло, зокрема, спорудження закладів культури — адже вони слугували цілям активної пропаганди діяльності більшовиків. Виявлення основних етапів ставлення та розвитку закладів культури допоможе визначити основні типи будівель на кожному з них. Для встановлення структурування за стильовими, композиційними,

об'ємно-планувальними вирішеннями обрано **клуби як найбільш масовий тип закладів культури.**

У таких наукових виданнях, як “Всеобщая история архитектуры” [1], “Нариси історії архітектури Української РСР” [2], “Історія української архітектури” [3] подані узагальнені відомості про стан та розвиток громадських будівель в країні упродовж означеного темою нашого періоду. У працях “Архітектура кінотеатрів” [4], “Архітектура робочих клубов и дворцов культуры” [5] розглянуто досвід проектування до 50-х років ХХ ст.